

KOVÁCS ATTILA

A kazár és a magyar törzsszervezet összevetése

A szakrális és a kettős uralmi rendszer kérdésének új megközelítése

A szakrális és a kettős uralmi formát sokáig egymás szinonimáinak tekintették a történeti kutatásban. Ezt alapvetően Czeglédy Károly kutatásai nyomán a nemzetközi szakirodalom is sokáig vallotta. A hazai kutatásban többé-kevésbé egyetértés uralkodott abban a tekintetben, hogy a magyar törzsszövetségben – kazár hatásra – szakrális kettős uralmi rendszer létezett, és annak pontos másaként funkcionált őseink törzsszövetségében. Czeglédy úgy vélekedett, hogy a magyar törzsszövetség ezt az uralmi formát teljes egészében átvette a kazároktól, akikre ez a fajta rendszer közvetlenül a türköktől hagyományozódott át.

Szerinte a nomád népek körében kialakult szakrális kettős uralmi rendszert több kritérium alapján lehet a legjobban jellemezni, melyek, legalábbis a kazár esetben, a következők:

1. A szakrális uralkodó mellett – akit különböző vallási előírások kötnek, és bizonyos tevékenységekben korlátozva van – szükségszerűen felbukkan egy második uralkodó, aki a tényleges politikai hatalmat gyakorolja.
2. A kagán és a helyettes uralkodó különböző méltóságnévet visel.
3. A kazár kagán beiktatása előre meghatározott procedúra révén történik, amelynek kultikus elemei is vannak, és amelynek egyik aspektusa az uralkodás idejét meghatározó beiktatási ceremónia.
4. A kazár kagán mint szakrális uralkodó a kozmikus rend felelőse.¹

Egy második uralkodó hatásköre és hatalma olyan ütemben és mértékben növekedett, ahogy a kagán fokozatosan eltávolodott a köznapi ügyintézésről, és ahogy a szakralitást kísérelő tabuknak köszönhetően kiszorult a tényleges hatalomgyakorlásból.

A kazároknál a szakrális kettős uralmi forma jellegéről a muszlim források részletesen beszámolnak.² Például Ibn Fadlán szerint: „A kazárok királya, akit *kháqán*nak hívnak, csupán minden négy hónapban egyszer jelenik meg, távol tartva magát a néptől. Ő a nagy *kháqán*, a helyettesét pedig *kháqán bégnek* nevezik. Ő az, aki vezeti és irányítja a csapatokat, ő irányítja az ország ügyeit, s tartja kézben azokat. Ő jelenik meg nyilvánosan, s ő irányítja a hadjáratokat. Neki engedelmessé válnak a szomszédos királyok. Minden nap alázatosan megjelenik a nagy *kháqán* előtt [...] Van neki [azaz a *kháqán bégnek* – K. A.] egy helyettese, akit *kundur khákán*nak neveznek, s az utóbbinak is van egy helyettese, akinek *Dzsáwsíghr* a neve. A nagy király [vagyis a *kháqán* – K. A.] szokása az, hogy soha nem ad audienciát az embereknek, nem intéz hozzájuk beszédet, és csupán az járul elébe, akit említettünk [...] Ha

¹ Czeglédy Károly: *A szakrális kettős királyság a steppei népeknél*. Magyar Nyelv, 20. évf. (1974) 1. sz. 11–17.

² Erre lásd Maszúdi, Isztahri, Ibn Hauqál és a többi muszlim szerző beszámolóit részletesen, Kmoskó Mihály fordításában a Kmoskó I/1 és Kmoskó I/2 kötetben (szerk.: Zimonyi István).

ez a nagykirály kilovagol, akkor az egész sereg kivonul a kíséretében, s közte és a lovas kíséret között egy mérföld távolság van [...] Királyainak uralkodási ideje negyven esztendő. Ha akár-csak egy nappal is meghaladja ezt az időt, akkor az alattvalói és kísérete megölik őt, mondván: »Az értelme megfogyatkozott és az ítélőképessége odavan.«³

A kazár kettős uralmi formával Györffy György, Czeglédy Károly és Kristó Gyula is foglalkozott. A magyar szakirodalomban évtizedeken átívelő vita alakult ki arról, hogy a magyar törzsszövetség vezetői közül ki volt a *kündü*, illetve a *gyula* cím birtokosa. A kérdés alapvető fontosságú, így nagyívű koncepciók születtek a források információinak, illetve a különböző steppei népek hatalmi berendezkedésének analógiás felhasználásával.⁴ Annyit szükséges csak megjegyeznünk, hogy az analógia alapját a muszlim források képezik, leginkább Ibn Ruzta és Gardézi munkája. Ezen forrásokban a magyar törzsszövetség ismertetésekor azt találjuk, hogy a magyarok *künde* címet viselő fejének tekintélyes haderő áll rendelkezésére, de a tényleges ügyeket a *gyula* címet birtokló vezérük intézi, és a magyarok neki engedelmeknek a hadászat és minden más dolog tekintetében.

A magyar és a kazár rendszer azonosságát Róna-Tas András vonta kétségbe, öt pontban vázolja ellentéteit.⁵ Elsőként megállapítja: „Ahol szakrális királyság van, ott kettős királyság is van, de ahol két vezető van, ott nincs okvetlenül szakrális királyság.”⁶

Másodjára cáfolja azt a magyar kutatók körében népszerű elméletet, hogy a kettős szakrális királyság bizonyítéka lenne egy bizánci forrás, nevezetesen György barát krónikájának folytatása. Itt olvashatjuk, hogy a császár követe a magyarok két fejével, Árpáddal és Kurszánnal tárgyalja meg a hadjáratot. Róna-Tas szerint Kurszán több forrásban is szerepel mint olyan kiemelkedő személy, aki hadjáratokat vezet nyugatra, és akinek a Kárpát-medence elfoglalásában oroszánrésze volt. Ugyanakkor leszármazottai a későbbiekben sehol nem jelennek meg, és a nemzeti hagyomány sem vitte tovább Kurszán nevét és tetteit. Ebből arra következtet, hogy Kurszán Árpád öccse volt, azaz a magyar törzsszövetség irányítása valójában egy kézben – mégpedig Árpádéban – volt. Tehát a vezető funkciók családon belül öröklődtek, így a magyarok esetében nem beszélhetünk kettős uralmi berendezkedésről. Kurszán forrásokból való eltűnését az is magyarázza, hogy az Árpád-leszármazottak 950 körül a bizánci császárral (aktuálpolitikai megfontolásokból) csak a fontos személyeket ismertették, a többiekéről hallgattak.

³ Simon Róbert: *Ibn Fadlán. Beszámoló a Volgai Bolgárok földjén tett utazásáról*. Budapest, 2007. 101–105.

⁴ Munkámat 2015-ben küldtem el az Aetas szerkesztőségébe. Ezt követően született egy rendkívül alapos szakirodalmi összefoglalás a *kündü* és *gyula* hazai megítélését illetően, amely a kiterjedt hazai kutatásokat és az azt követő terjedelmes vitát közérthetően és precízen foglalja össze: B. Szabó János – Sudár Balázs: *Kende és Gyula? A magyar kettős fejedelemség teóriájától a forrásokig*. Századok, 153. évf. (2019) 5. sz. 927–948. Ezen munkával csak utólagosan tudtam foglalkozni. Így tanulmányomban a fő sarokpontokra koncentrálok, és csak a téma alakulásának megértése szempontjából elengedhetetlen alapküldéseket említem a főszövegben. Pár oldallal később pedig B. Szabó és Sudár konklúziójára is reagálok.

⁵ Először az 1996-ban megjelent tanulmányában: *A honfoglalás előzményei*. Magyar Tudomány, 103. évf. (1996) 8. sz. 923. Azért az ő logikai láncolatán indulunk el, mert a kételyt megalapozó korai kritikák között Róna-Tas András nyújtotta a legstrukturáltabb cáfolatot. Az ő tanulmányának volt a legnagyobb hatása a témáról való gondolkodás megváltozásában. Kellő terjedelmű és megfelelő mélységben tagolt érvelése alapozta meg azt a fordulatot, amely a problémakörrel kapcsolatos vizsgálatokban bekövetkezett. Egyszerűen vele a szakrális kettős uralmi rendszer tagadásában a honfoglalás előtti magyarságot illetően, viszont a hibás érvelések javítása terén és az új válaszok mögötti mértékkel kapcsolatban eltérő véleményen vagyunk.

⁶ Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, 1997. 269.

A hatalmi viszonyokat, az öröklési rendet és a törzsszövetségi tisztségeket illetően számos koncepció született. Györffy György elsősorban a *De administrando imperio* (a továbbiakban: *DAI*) mint kortárs forrás adataira támaszkodva úgy vélte, hogy a magyar fejedelmi családból származó informátor aktuálpolitikai okokból hallgatta el a kettős fejedelemség létét, mégpedig azért, mert akkor be kellett volna számolnia arról is, hogy a legmagasabb pozíciót, a *kündü* méltóságot Árpád előtt egy másik dinasztia tagja, Levedi birtokolta. Szerinte a muszlim források azt bizonyítják, hogy a kettős fejedelemség létezett a magyaroknál. Árpád megválasztásánál feltűnő, hogy a *DAI* Álmos és Árpád esetében nem, csak Levediről szólva említi a karizmatikus vezetők jellemzőit. Györffy érvelése szerint a magyar hagyomány viszont őrizte ezt az információt, ami némileg torzult formában bukkan fel Anonymusnál, aki azt írja: „*Cundu pater Curzan*”, ami nem lenne más, mint annak az emléke, hogy Kurszán a *kündü* méltóságot viselte.⁷ Kristó Gyula ezt kétségbe vonta, mert szerinte egy nomád társadalomban elképzelhetetlen, hogy a fiú (Árpád) tekintélyesebb legyen apjánál. Ráadásul a magyar hagyomány Álmost fejedelemnek tekinti, és ennek megfelelően legendás már a születése is. Márpedig, ha Álmos volt a törzsszövetség vezetője, azaz a *kündü*, akkor a tisztséget fia, Árpád örökölte, így Kurszán nem lehetett más, csakis a *gyula* cím birtokosa.⁸ Egyik későbbi művében Kristó részletesebben is kifejtette álláspontját, megállapítva, hogy a szakrális uralkodókra egyáltalán nem jellemző a hadjáratok személyes irányítása, márpedig Kurszánnal kapcsolatban több forrás is erre utal (904-ben egy béketárgyalás keretében rendezett lakomán ölték meg a bajorok). Álmos feláldozása továbbá szakrális tisztségével kapcsolható össze, így atyja pozícióját értelemszerűen a fia, Árpád örökölte, azaz Árpád volt a *kündü*.⁹ Utóbb Györffy azzal érvelt, hogy Árpád *gyula* tisztségére György barát krónikájának folytatása adja a bizonyítékot, amelyből megtudjuk, hogy a dunai bolgárok elleni hadjáratról a követek Árpáddal és Kurszánnal tárgyalnak. A magyar mondai hagyományból pedig Árpád vezér honfoglalásban játszott aktív közreműködése domborodik ki.¹⁰ Érdekes Vékony Gábor felvetése, aki teljesen más oldalról próbálta meg értelmezni a magyar törzsszervezet hatalmi berendezkedését.¹¹ Várady Lászlónak ugyancsak önálló elképzelése van a magyar törzsszö-

---

⁷ Györffy György: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára*. Budapest, 1959. 158–160.

⁸ Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980. 131–144.

⁹ Kristó Gyula: *Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán*. Szeged, 1993. 39–45., 53–72.

¹⁰ Györffy György: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések- új válaszok*. Budapest, 1993. 136–149.

¹¹ Vékony úgy vélte, hogy a magyarságnál nyoma sincs a kettős fejedelemségnek a muszlim források párhuzamos helyeinek összevetése alapján. Ezt meglepve olvashatjuk, hiszen a vonatkozó muszlim forrásokban nagyon is hasonlít a kazár és a magyar törzsszervezet politikai rendszerének leírása. Vékony az *argumentum ex silentio* elvére hivatkozva azt írja, feltűnő, hogy a muszlim források nem tudnak a csatlakozott kabarokról. Vékony szerint György barát krónikájának folytatásából kiderül, hogy Árpáddal és Kurszánnal tárgyal a bizánci követ, a *DAI* leírása szerint pedig a kabarok a háborúkban élöl járnak, és a kabarok három törzse egy fejedelem alá tartozik. Ezekből az adatokból vonja le azt a következtetést, hogy a *künde* tisztséget bíró Árpád a magyarok vezetője, míg Kurszán mint *gyula* a *kabarok* feje, ezért nem lehet szó kettős fejedelemségről, szakrális fejedelemségről. A két törzsszövetség egymáshoz való viszonyáról viszont nem nyilatkozik. Lásd: Vékony Gábor: *Ké-sőnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében*. Szombathely, 1987. 115–117.

vetségről,¹² Bóna István pedig abból indult ki, hogy összesen négy személy ismert a honfoglalás időszakában, így a törzsszövetségi pozíciók közöttük oszlottak meg.¹³

Az okfejtés, amely szerint Kurszán Árpád öccse lehetett, Uhrman Ivántól ered, aki kifejti, hogy Álmos rituális feláldozását figyelembe véve csakis ő lehetett a *kündü*. Így az Anonymusnál szereplő adat alapján (*Cundu pater Curzan*) arra lehet következtetni, hogy Kurszán Álmos fia volt. Álmos 895-ben bekövetkező feláldozása után idősebb fia, Árpád lett a *kündü*, míg a *gyula* pozíciót öccse, Kurszán nyerte el. Ez lehet a magyarázata annak, hogy 895 után Árpád eltűnik a forrásokból, és a hadi események kapcsán Kurszán neve bukkan fel.¹⁴

Harmadjára Róna-Tas azt az elméletet vonja kétségbe, amely a 14. századi krónikakompozíción alapul. E híradás szerint Álmost, Árpád apját megölték Erdélyben,¹⁵ ugyanis nem mehetett be Pannóniába. Neves hazai kutatók szerint ez nem más, mint a szakrális királygyilkosságra tett utalás.¹⁶ Vékony Gábor ugyanakkor Álmos feláldozását egyértelműen az egyházi szerzők kulturális nézőpontjának megjelenéseként értékeli. Szerinte itt bibliai párhuzamról van szó, és a krónikakompozíció voltaképpen Mózessel állítja párhuzamba Álmost.¹⁷ Róna-Tas véleménye szerint azonban elképzelhetetlen, hogy Árpád a honfoglalás után szakrális okokból megölette volna apját. Ha mégis valós az Álmos feláldozásáról szóló történet, úgy azt csakis Árpád tudtán kívül, a környezetéből valaki vagy valakik teheték azzal a céllal, hogy Árpádnak kedvezzenek, talán azért, mert Árpád számára Álmos veszélyes vagy hátrányos politikai irányvonalat képviselt. A családon belüli komoly politikai feszültségre Német Lajost és fia, Karlmann szembenállását hozza fel példaként.

¹² Várady szerint Bölc Leó munkájában is egyértelmű, hogy a magyarok egy fő vezetése alatt állnak, de ez csak háborús időszakra vonatkozik. A vezető szerepet szerinte a kabarok játszották a törzsszövetségben. A *gyula* méltóságot a Nyék törzs feje tölthette be, míg Bulcsú a magyar törzs fejeként a *karha* méltóságot viselte, ami azonos rangú volt a gyulával, összességében tehát párhuzamos hatáskörökét gyakoroltak. Úgy foglal állást, hogy a magyar törzsszövetségben a kabarok játszották a vezető szerepet, és a kabar vezértörzsből származhatott Álmos és Árpád (L. Várady: *Revision des Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogenetos*. Byzantinische Zeitschrift, 82. évf. (1989) 22–59.

¹³ Bóna úgy véli, hogy 894/95-ben még Álmos a legfőbb vezető, aki a *kündü* méltóságot tölthette be. Őt a besenyőktől elszenvedett vereség miatt szakrálisan feláldozták. Mivel a feláldozás hagyománya fennmaradt az Árpád-dinasztiában, amelyben az Álmos név sem ritka, így Álmos halálát biztosan szakrális áldozatnak tekinthetjük. Árpád és Kusán pedig hadjáratokról dönt és azokat vezet, így egyikük lehetett a *gyula*, másikuk a *horka*. Bóna István: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest, 2000. 27–28.

¹⁴ Uhrman Iván: *Az ősmagyar kettős fejedelemség kérdéséhez*. Történelmi Szemle, 30. évf. (1988) 2. sz. 218.

¹⁵ A sokat idézett részlet kései felbukkanása miatt meglehetősen vitatott. A forráshelyre lásd: *Scriptores rerum Hungaricarum, I-II*. Edendo operi praefiut E. Szentpétery. Budapestini, 1937–1938. 287. (a továbbiakban: *SRH*)

¹⁶ A legjobb összefoglalás erre Róheim Géza munkája, amely kimerítő alaposággal tárgyalja a kérdést. Róheim kiemeli, hogy a szakrális uralkodó funkciójához számos hiedelem kapcsolódhatott. Az égi-ekkel való kapcsolattartás mellett, népének jó sorsáért is felelős volt isteni erejénél fogva, valamint a természeti csapások jelezheték szakrális képességei hanyatlását. (Róheim Géza: *A kazár nagyfejedelelem és a turulmonda*. *Ethnographia*, 28. évf. [1917] 60–64., 64–68.) Már Álmos születéséhez is totémisztikus elemek kapcsolódnak, így az Árpádok dinasztiája a totémösök földöntúli erejével rendelkezik, és biztosítja a kapcsolatot az ősökkel. A totem feláldozása megfelel a királyölésnek, amelynek célja, a szakrális erő megújítása, és az egész népre való újbóli kiterjesztése. (Róheim: *A kazár nagyfejedelelem és a turulmonda*, 77–90.)

¹⁷ Vékony: *Későnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében*, 115.

Róna-Tas negyedik érve az, hogy a kettős szakrális uralmi forma kialakulásához nem állt rendelkezésre elég idő.¹⁸ Ennek folyamata ugyanis a kazárok esetében is hosszabb ideig zajlott. Itt nem voltak kimutatható türk előzmények, így az önálló belső fejlődés egy évszázadnál is hosszabb folyamat volt.¹⁹ Márpedig Árpád kazár szertartás szerint végrehajtott hatalomba iktatását követően a kazár–magyar kapcsolatok – a besenyők európai honfoglalásának következtében – hamarosan és jelentős mértékben gyengültek.²⁰

Róna-Tas ötödik érve sommásan csak annyit mond, hogy a szakrális kettős fejedelemség kialakulásának a társadalmi folyamatok sem kedveztek.²¹ Itt feltehetően arra utal Róna-Tas, hogy a honfoglalással a magyarság kiszakadt a kazár érdekszférából, és a Kárpát-medencében egy teljesen új etnikai, politikai és földrajzi közegbe került.

A ki nem fejtett gondolatsort legjobban talán Zimonyi István megfogalmazásával tudnánk megvilágítani: „A középkori Európa kialakulásának korszakait nemcsak a római világtól való távolsági különbség határozta meg [...] a római világot az erdőzónától a Kárpát-medence és a dél-orosz steppe választotta el, ami azzal járt, hogy az erdővidéken létrejövő nagyobb politikai-társadalmi képződmények nemcsak a Rómával való találkozás nyomán alakultak ki, hanem a nomádok is hatással voltak rájuk. Ennek az alternatívának jelentősége fokozatosan csökkent, miután a Nyugat-Európában kikristályosodott Mediterráneum-erdővidék modell fokozatosan kelet felé hatolva az erdőzónában a Kárpát-medencét bekebelezte a 10. század végére.”²² Golden pedig kifejezetten hangsúlyozza, hogy a krisztianizáció előtti magyar társadalomban rendkívül erősek voltak a steppei hagyományok. A saját specifikus viszonyaikra alkalmazták a nomád hatalmi berendezkedés bevált formuláit (kulturális elemekkel együtt, amelyek nagy valószínűséggel kazár mintára mennek vissza), ami szükséges volt ahhoz, hogy egy még nem átrétegzett társadalmat integráltan működtetni lehessen.²³

A magyar és a kazár törzsszervezetet tehát nem lehet egyformán a kettős szakrális uralmi formával jellemezni. Módszertani szempontból teljesen más megközelítési módra van szükség, hogy cáfolni lehessen Czeglédy konstrukcióját. Ennek kifejtésekor az egyszerűség kedvéért követem Róna-Tas érvelésének sorrendjét.

Az első megállapítása, mely szerint a szakrális királyság mindig kettős királyság, de a kettős királyság nem mindig szakrális királyság, nemigen cáfolható. Mint megjegyzi, ezt a

¹⁸ Itt kell megjegyezni, hogy az uralmi formák tekintetében Walter Pohl végzett alapos kutatásokat. Megállapítja, hogy a steppei birodalmak történetében sokszor találunk kettős uralmi formát. Így a kazároknál és a dunai bulgároknál is (akikkel a magyarok közvetlen érintkezésbe kerültek). A magyarokról azt írja Pohl, hogy a muszlim források alapján szakrális kettős fejedelemség lehetett náluk. Ezzel szembeállítja a DAI híradását, ahol szerinte már egy hármassal való uralmi forma került leírásra (Pohl, W.: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567 bis 822 n. Chr.*, München, 1988. 293–300.)

¹⁹ Erre lásd Márton Alfréd részletes tanulmányát: Márton Alfréd: *Szakralitás és hatalom a türköknél*. Aetas, 12. évf. (1997) 2-3. sz. 72–79.

²⁰ Hasonlót állapít meg Dobrovits Mihály is, amikor azt írja, hogy a magyarok elszakadtak a kazár birodalomtól, és több mint ötven évig nem lévén közvetlen kapcsolat, a magyarok egy másik legitímációs rendszerre kezdtek áttérni. Ráadásul Kazária összeomlásával a kereskedelmi kapcsolatok is összeomlottak a steppe régiójával. (Mihály, Dobrovits: *On some eastern parallels of the development and consolidation of the early Hungarian state*. *Chronica*, 11. évf. [2011] 100–102.)

²¹ Róna-Tas: *A honfoglaló magyar nép*, 269–272.

²² Zimonyi István: *A magyarság korai történetének sarokpontjai. (Elméletek az újabb irodalom tükrében)* Budapest, 2014. 199.

²³ Golden, P. B.: *The Khazar sacral kingship revisited*. *Acta Orientalia Scientiarum Hungaricae*, 60. évf. (2007) 2. sz. 187., 189.

tenyt fel nem ismerve a két fogalmat legtöbbször szinonimaként használták a szakirodalomban.

Második érve szerint, mint fentebb láttuk, Árpád egyedüli uralkodó volt, és Kurszán (Kuszán/Küszén vagy Kuszál) feltételezhetően, de nem bizonyíthatóan Árpád öccse lehetett. Így tehát a forrás nem bizonyíték arra, hogy a szakrális kettős uralmi forma létezett volna a magyaroknál. Ugyanakkor ezzel kapcsolatban Róna-Tas is kiemeli, hogy elmélete meglehetősen bizonytalan.

Czeglédy nyomán Györffy és Kristó egymással is szemben álló, a szakrális kettős uralmi rendszerre vonatkozó konstrukciója (Árpád és Kurszán tisztségének eltérő megítélése) azzal cáfolható, hogy a Kurszán és Árpád kettősét megörökítő források nem írják, hogy milyen funkciót töltöttek be a magyar törzsszövetségben, (vagyis ahol személynevek jelennek meg ott nincsenek tisztségek említve, ahol pedig a tisztségeket írják le, ott pedig személynevek nem társulnak hozzá).²⁴ Azaz személyiük összekapcsolása a *künde* és a *gyula* méltósággal bizonytalan,²⁵ akárcsak az a hipotézis, hogy Kurszán Árpád öccse lett volna.

A harmadik érvel, azaz Álmos feláldozásával hasonló a helyzet. A forrás nem írja, hogy tisztsége miatt áldozták volna fel. Ezzel kapcsolatban azt gondolom, valószínűsíthető, hogy a szállásterület elvesztéséért valakinek vállalnia kellett a felelősséget, ami nem jelenti azt, hogy az illetőnek mindenképpen szakrális pozíciója lett volna a magyar törzsszövetség vezetésében.²⁶ A forrás csak annyit ír: „...Álmost Erdély országban megölték, mindenesetre nem mehetett be Pannóniába.”²⁷ Ennek eldöntése a további kutatások feladata, különösen azért,

²⁴ A szóban forgó forrásokra és a bennük szereplő információkra érdemes megnézni György barát krónikájának folytatását, valamint a Sváb Évkönyvet, ezeket lásd: *A honfoglalás korának írott forrásai*. (a továbbiakban: *HKÍF*) Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged, 1995. 147. (ford. Moravcsik Gyula), 202. (ford. Lele József).

²⁵ B. Szabó és Sudár a példaértékű témaismertetés után éles fordulatot vesznek, és meglehetősen szellemes, de tudományosan tarthatatlan javaslattal állnak elő, mely szerint a muszlim forrásokban szereplő *gyula* és *künde* igazából egy személynév és egy tisztségnév lenne: azaz Gyula kündéről emlékeznének meg a források. Ebből vonják le azt a következtetést, hogy a magyaroknál nem volt sem szakrális kettős, sem kettős uralmi forma (B. Szabó – Sudár: *Kende és Gyula?* 963.). A gond az, hogy már Tóth Sándor László és Szegfű László is kimutatta, hogy a honfoglalás utáni magyarságnál jellemző a tisztségnévvel való megnevezés, akár még személynév rovására is. (Szegfű László – Tóth Sándor László: *Gyula*. In: Kristó Gyula [főszerk.]: *Korai magyar történeti lexikon* [9–14. sz.]. Szeged, 1994. 215. (a továbbiakban: *KMTL*). A nomád népek ugyanis állandó települések híján valakhez mentek, és nem valahová, ezért jellemző a magyarságnál a pusztá személynévadás. A viszonyítási alapot ezért a személyek képezték, akik nomád mivoltukból adódóan folyton mozgásban voltak, állapítja meg Moór Elemér. (Moór Elemér: *Magyar helynévtípusok*. Népünk és Nyelvünk, [1936] 110.) Az egytagú személynevek használata miatt a 9–11. századi magyarságnál pedig a tisztségnév mint megkülönböztető jelző aktív szerepet játszott az azonosításban. A gyula tisztség esetén is ezt láthatjuk, hiszen az egyik kései gyula személynevét (Prokuj) ismerjük. A *gyula* tisztségből csak jóval később alakult ki a Gyula személynév, ahogy erre már Kristó is rámutatott. (Kristó Gyula: *Árpád fejedelemről Géza fejedelemig. 20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről*. Budapest, 2002. 137.) Arról nem is beszélve, hogy a *DAI* konkrétan azt írja, hogy a *horka* és a *gyula* nem személynév, hanem tisztségnév. (Moravcsik Gyula: *Biborbanszületett Konstantín*. Budapest, 2003. 178–179.)

²⁶ Hasonlóan vélekedik Györffy, amikor azt írja, hogy szerinte a már funkció nélküli Álmost gyilkolták meg. (Györffy György: *Honfoglalás és megtelepedés*. In: Bartha Antal [szerk.]: *Magyarország Története I/1*. Budapest, 1984. 596.) Tóth Sándor László hasonlóan vélekedik, mondván, hogy előrehaladott kora miatt áldozták föl Álmost, s hozzáteszi: a szakrális és a tényleges uralkodót is büntették rituális halállal. (Tóth Sándor László: *Az etelközi magyar–besenyő háború*. Századok, 122. évf. [1988] 4. sz. 572.)

²⁷ *HKÍF*, 359.

mert az Álmos feláldozását a honfoglalás idejére helyező forrás, a 14. századi krónikakompozíció, rendkívül kései.²⁸

Róna-Tas negyedik ellenérve az átvételhez szükséges idő rövidségével kapcsolatos. Ezt annyival egészíteném ki, hogy a szakrális kettős fejedelemség egy természetes folyamat eredményeként a kazároknál alakult ki. A magyarok részéről viszont adott volt a közös birodalmi keret,²⁹ és mindössze egy már kész struktúrát kellett volna adaptálniuk a saját törzsszövetségükre. Ehhez nem szükséges több száz év, viszont tény, hogy a besenyők európai honfoglalásával a kazár–magyar közvetlen érintkezés megszakadt. Így viszont a magyar törzsszövetség vezetői más hatalmi berendezkedéssel is megismerkedhettek, és a kazár modell a magyarságnál jelentőségét veszítette. Ezért inkább azt mondhatjuk, hogy a kettős uralmi rendszer átvételére való törekvésre nem a rendelkezésre álló idő volt kevés, hanem arról van szó, hogy a magyar fél, miután kiszakadt a kazár fennhatóság alól, önálló politikai berendezkedést valósított meg.

Ötödik érvét Róna-Tas szűkszavúan indokolja, aláhúzva, hogy a társadalmi folyamatok nem kedveztek a kettős szakrális uralom kialakulásának. Azonban nem ismerjük a magyarság pontos társadalmi szervezetét sem a 9. századot illetően, sem a 10. század nagy részére vonatkozóan, így aztán semmit sem állíthatunk a társadalmi folyamatokkal kapcsolatban. Róna-Tas valószínűleg a nomád életformára és a szomszédokkal létesített viszonyra gondolhatott.

A magyarság valóban más közegbe került a Kárpát-medencében, és ez idővel kihathatott a politikai rendszerre is. Azonban a hagyományok szívósságáról a 948 körül elkészült, magyar informátorok híradásaira támaszkodó *DAI* is tanúskodik. Egyértelműen kiderül belőle, hogy a magyar törzsszövetség vezetői, illetve a fejedelmi család tagjai szerint a magyar fejedelmek legitimitását a kazár kagántól nyerte.

Új alapokra kell tehát helyoznünk annak cáfolatát, hogy a magyarság körében létezett a szakrális kettős uralmi forma. Ebben nyújthatnak alapvető segítséget a muszlim források. Ibn Fadlán, Maszúdi, al-Bakrí, Ibn Ruszta fontos információkat közöl a kazárok politikai vezető rétegéről. Megtudjuk tőlük, hogy a legfőbb hatalom birtokosa a *kagán*, aki szakrális hatalommal bír. A rangban közvetlenül őt követő méltóság, aki a tényleges ügyintézés vezetője és a hadügyeket is felügyeli, a *kagán bek/bég*, vagy más néven *jelek/jeleg*, akit *isadnak* is neveztek.³⁰ A méltóságok sorában őt követte a *künde* vagy *kündü*, amelynek van *kündür* írásos alakja is. A felső vezetésben az utolsó méltóság a *dzsáwsíghr/dzsausigir* volt.³¹

²⁸ Álmos feláldozásával kapcsolatban 2021-ben jelent meg alábbi tanulmányom, amely a szakralitás apropóján kapcsolódik jelen írásomhoz: *Álmos mint dinasztikus ős és az Árpád-dinasztia szakralitása*. *Ephemeris Hungarologica*, 1. évf. (2021) 1. sz. 111–128.

²⁹ A kazár–magyar viszonyra alapos és jó ismertetést ad Vásáry és Zimonyi: Vásáry István: *A régi Belső-Ázsia története*. [javított kiadás] Budapest, 2003. 141–142., 147–148.; Zimonyi István: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról (A Ġāyhānī-hagyomány magyar fejezete)*. Budapest, 2005. 250–259.; valamint Zimonyi István: *A kazárok szerepe Kelet-Európában*. Magyar Tudomány, 103. évf. (1996) 8. sz. 952–957.

³⁰ Az elnevezések időbeli változást is mutatnak, lehettek egyszerre használatos szinonimák is. Erre lásd: Golden, P. B.: *Khazar Studies. I*. Budapest, 1980. 162–165., 184–185., 206–208.; Ligeti Lajos: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, 1986. 480–483.; Márton Alfréd: *isad*. In: KMTL 288.; Tóth Sándor László – Zimonyi István: *Jelekh*. In: KMTL 302–303.; Márton Alfréd: *kagán*. In: KMTL 312.; Márton Alfréd: *künde*. In: KMTL 389.

³¹ Simon: *Ibn Fadlán*, 102.; Róna-Tas: *A honfoglaló magyar nép*, 193.; Golden: *The Khazar sacral kingship revisited*, 191.

Újabb munkájában Golden megjegyzi, hogy a muszlim forrásokban fennmaradt *išā* a türk rovás feliratok *šad* titulúsának felelhet meg. Ez a cím szogd eredetű lehet, ám Golden nem zárja ki, hogy más iráni nyelvű közösségektől is átszarmazhatott a kazárookra. (Erre a kazár testőröket hozza példaként, akik az *Auruša/Ors* névvel szerepelnek a forrásokban, és akik a muszlim híradások szerint Kvárezmből jöttek az iszlám megjelenése idején, és a muszlim források nevüket némileg torzítva jegyezték le.) Továbbá megállapítja, hogy a még nem szakrális kettős királyságként működő Türk Birodalomban a *šad* az uralkodó rokona volt, mert a fontos tisztségek betöltésénél bizalmi emberre volt szükség, így jöhettek szóba a rokonok. Megjegyzi azt is, hogy ennek értelmében a *jelek/jeleg* is tagja volt az uralkodói dinasztának, mely kifejezés jelentése 'fiatalabb uralkodó', 'herceg' lehetett. Ugyanakkor a *šad* titulust nem lehet kimutatni a türk és az ujjur utódállamokban. Nem jelenik meg a karlukoknál, a kimekeknél és az oguzoknál sem. Golden szerint a későbbi híradásokból ered a félreértés, amely azonosítja a *šad* és a *beg* titulust. A kazároknál a *kaqán beg* címösszetétel kifejezetten megkülönböztető terminus, ami jól mutatja, hogy a *beg* nem tagja az uralkodói dinasztának.³²

Az áttekinthetőség kedvéért táblázatba foglalom a források információit.³³

	Maszúdi	al-Bakrí	Ibn Ruszta	Gardézi	Ibn Fadlán
kazárok	<i>hāqān</i>	<i>Īrān-šāh</i>	<i>hāqān,</i> <i>išā</i>	<i>khākān</i> <i>isā</i>	<i>khāqān,</i> <i>khāqān bēg,</i> <i>kundur khaqan,</i> <i>dzsawsīghr</i>
magyarok		<i>k.nda</i>	<i>K.nd.h,</i> <i>Ĝ.l.h</i>	<i>K.nd.h,</i> <i>Ĝ.l.h</i>	

Természetesen voltak még kisebb méltóságok is a Kazár Kaganátuson belül, mint a *tar-kan* vagy *elteber/yiltawar*, ezek funkciójáról Ligeti, Márton és Golden adott átfogó ismertetést.³⁴

A lényeg, hogy a Kazár Kaganátusba betagoledott magyar törzsszövetséget leíró, jól tájékozott muszlim források a magyarsággal kapcsolatban a *künde* és a *gyula* méltóságnevet ismerik. Az idevágó muszlim források mind a 9. századból valók, amikor is őseink a kazár kaganátus hatalma alá tartoztak. Ezért a forrásadatokkal kapcsolatban a következő mondható: a Gardézinél és Ibn Rusztánál a magyarokról szóló leírásból egyértelműen kiténik, hogy a magyar törzsszövetségnek két vezetője van, a *künde* és a *gyula*. Ebből a két méltóságból a *künde* volt a magasabb rangú.

³² Golden: *The Khazar sacral kingship revisited*, 186–189.

³³ Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről I/1*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. Szerk.: Zimonyi István. Budapest, 1997.; Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről I/2*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 13. Szerk.: Zimonyi István. Budapest, 2000.; *A honfoglaláskor írott forrásai. A honfoglalásról sok szemmel*. II. Szerk.: Kovács László – Veszprémy László. Budapest, 1996.; *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. (a továbbiakban: MHK) Szerk.: Györfy György. Budapest, 1986.; Simon: *Ibn Fadlán*, id. mű.

³⁴ Ez a magyarban is megvan tarján és tárkány formában is (erre lásd: Golden: *Khazar Studies, I.*, 181., 210–213.), úgy, ahogy a jelek/jeleg is kimutatható Jelő és Űllő formában is. Váltakozva bukkan fel ez az utóbbi névalak (sőt, a *DAI* tanúsága szerint Árpád fejedelem második fiának is ez volt a neve) attól függően, hogy a csuvas típusú vagy a köztörök alak került át az adott magyar csoport nyelvébe, erre lásd: Ligeti: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, 368., 481., 486.; Golden: *Khazar Studies, I.*, 184–185.; valamint Márton Alfréd: *elteber*. In: KMTL 186.; ehhez kapcsolódva Golden: *Khazar Studies, I.*, 147–150.

Ibn Rusztánál egész pontosan a következőket olvashatjuk: „A magyar pedig a turkok egyik fajtája. Főnökük 20 ezer lovassal vonul ki. Főnökük neve K.nd.h. Ez azonban csak névleges címe királyuknak, minthogy azt az embert, aki királyként uralkodik fölöttük Ğ.l.h-nak hívják. Minden magyar a Ğ.l.h nevű főnökük parancsait követi a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben.”³⁵

Gardézínél pedig ez szerepel: „Ezek a magyarok pedig a turkok egyik fajtája. Az {ok} főnöke 20 ezer lovassal {vonul ki}. Ennek a főnöknek a neve K.nd.h. Ez a nagyobbik királyuk neve. Azt a főnököt, aki az {állami} ügyeket intézi, Ğ.l.h-nak nevezik. A magyarok azt teszik, amit a Ğ.l.h parancsol.”³⁶

A Dzsajháni-hagyomány alapján első pillantásra valóban úgy tűnhet, hogy a magyar törzsszervezet teljes mértékben lemásolta a kazár szakrális kettős uralmi rendszert, de természetesen nem erről van szó. Látható, hogy a leírás arra a korszakra vonatkozik, amikor a magyarok a kazár birodalom katonai segédnépei voltak.³⁷ A kazár birodalomban pedig a politikai vezetés szigorú rendszer szerint épült fel.³⁸ Magától értetődően ebben a struktúrában minden tisztséghoz kapcsolódott valamilyen feladatkör, az adott méltóság viselőjének voltak jogai és kötelezettségei. Ezek a feladatkörök egymástól jól elhatárolhatók lehettek. Ha nem így lett volna, akkor egyrészt nem alakult volna ki rá külön méltoságnév, másrészt így érvényesülhetett a feladatmegosztásból fakadó hatékonyabb ügyintézés, és általában el lehetett kerülni a kompetenciaharcokat, valamint az irányítási mechanizmusban a hiba lehetősége is minimális volt. Nem mellesleg, ennek köszönhetően a felelősség kérdése is könnyen tisztázható volt, ami nem gátolta a tisztségviselők cselekvési szabadságát. A kazár birodalmi rendszerben a legmagasabb pozícióhoz, a kagánéhoz és csakis a kagánéhoz kapcsolódott szakrális tartalom, annak minden külső megjelenítő eszközével, legyen az konkrét vagy szimbolikus dolog.

³⁵ HKÍF 32-33. ford. Czeglédy Károly.

³⁶ HKÍF 35. ford. Zimonyi István.

³⁷ A muszlim forrásokban szereplő információkra alapozva (ilyen például a körülárkolás, Sarkel erődjének fölépítése) több kutató arra gondolt, hogy a kazár–magyar viszony ellenséges volt. Mások viszont ezzel szemben a magyarok kazároktól való függését hangsúlyozták. Ezeket a nézeteket kimerítő alaposággal ismertette Tóth Sándor László, és alapvetően arra jutott, hogy a források adatai más-más időszakból valók, így a kazár–magyar viszony időbeli változásait jól tükrözik. Tóth Sándor László: *Szövetség vagy vazallitás? (Megjegyzések a magyar–kazár kapcsolatokhoz)* In: Piti Ferenc (szerk.): „Magyaroknak eleiről” Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged, 2000. 637–642. Ugyanakkor Zimonyi rámutat, hogy a körülárkolás nem más, mint a Koránból jól ismert és a muszlim irodalomban elterjedt toposz, így erre komoly koncepciókat nem lehet építeni a kazár–magyar viszonyt illetően (Zimonyi: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról*, 252–254.).

³⁸ A kazár–magyar viszony megítélését a kutatásban sokan értékelték. Ezen elméleteket részletekbe menően szintén Tóth Sándor László ismertette. Megállapítja, hogy a magyar hagyományokra visszamenő hazai források, valamint a *DAI* híradásainak vizsgálata több megoldást is kínál a kazár–magyar viszony értékelésére. Döntő a témában a *DAI* mint kortárs híradás, amely a magyar fejedelmi család és a törzsszövetségi tisztségviselők közvetlen információiból merített. A *DAI* és a magyar hagyományok, illetve a magyar törzsszövetségi tisztségek vizsgálata egyértelműen arra mutat, hogy a magyarok kazár függésben éltek, és egyértelműen az ő vazallusaik voltak. Ennek ellenére Tóth sajátos álláspontra helyezkedik. A kagáni ajánlat kényszerű politikai lépés volt, ami szerinte azt sejteti, hogy nem volt teljesen egyértelmű a kazár dominancia. Ezt erősítheti Tóth szerint az is, hogy a muszlim forrásokból kiderül: a magyarok kétszer akkora haderővel rendelkeznek, mint a kazárok, így legfeljebb laza vazallitásról beszélhetünk. (Tóth: *Szövetség vagy vazallitás?* 645–654.)

A téma szempontjából Czeglédy álláspontja is revízióra szorul. A magyar törzsszövetség kazár birodalomba való beágyazottságának az volt a következménye, hogy a magyar politikai elit a kazár birodalmi elit tagja is volt egyben. Betagoltsága valamely kazár politikai méltóság birtoklásában fejeződött ki. Az, hogy a magyar hatalmi elitnek melyik méltóságot sikerült megszereznie, az a magyarság katonai és gazdasági potenciáljától függött, valamint attól, hogy az aktuális külső és belső körülmények mennyire erősítették vagy gyengítették a kazárok hatalmi struktúráját. Fontos befolyásoló tényező volt az is, hogy a birodalmon belüli hierarchiában az egyes népcsoportok helyzete hogyan változott.

Véleményem szerint mindezek figyelembevételével a forrásokból az tűnik ki, hogy a magyarok a kazár politikai felső vezetésben a meglehetősen előkelő *künde* pozíciót birtokolták. Ez az összbirodalmi rangsor harmadik legmagasabb méltóságát jelentette. Ehhez a pozícióhoz pedig nem társult olyan szakrális tartalom, mint ami a kazár kagán tisztségét jellemezte. Ez eleve lehetetlen is lett volna, hiszen mindkét méltóság egyetlen rendszer, a kazár birodalmi rendszer hierarchikus elemét képezte. Így törvényszerű, hogy más-más funkció és tartalom kapcsolódott ezekhez a tisztségekhez. A sorrendiségből következően a további funkciók sem bírhattak azonos tartalmakkal. Ebből az is következik, hogy az első számú magyar vezető, a *künde* méltóság birtokosa a hatalmi rangsor értelmében nem rendelkezhetett olyan szakrális jellegű hatalommal, karizmával, mint amilyennel a kazárok első számú vezetője, a kagán bírt. Ezért aztán végső soron teljesen mindegy, hogy milyen régóta éltek a magyarok a kazár birodalomban, a kazár szakrális kettős uralmi rendszer átvételére nem kerülhetett volna sor a kazár birodalmon belül. Márpedig jól látható, hogy a magyar törzsszövetség egyetlen politikai tisztség betöltésén keresztül kapcsolódott a kazár rendszerhez, hiszen a *gyula* cím ismeretlen eredetű, pontosabban a *gyula* méltóság nem szerepel az általunk ismert kazár politikai méltóságok között. Ez azt jelenti, hogy analógiásan hibás az összes olyan hipotézis, amely a források összevetése során abból indul ki, hogy a kazár birodalom első és második politikai méltósága összevethető a magyar törzsszövetség első és második politikai méltóságával. Tehát a kazár hatalmi struktúrában a magyar törzsszövetség két tisztségviselőjéből, csak az egyik (a *künde*) volt benne.

A *gyula* méltóság eredete ismeretlen.³⁹ Berta Árpád úgy foglalt állást, hogy egy meglehetősen régi titulusról van szó, amely a forrásokban több helyen fölbukkan. A *gyula* volt a király után a második számú vezető. Az ő parancsainak volt alárendelve a törzsszövetség hadereje, és ő rendelkezett a tényleges hatalommal. A tisztség eredete és elnevezésének értelme bizonytalan. Berta szerint Ligeti kazár eredetűnek véli, ugyanakkor erre semmi sem utal a kazár anyagban. A cím a magyarságnál tovább élt, és az idők folyamán személynév vált belőle.⁴⁰ A fentiekből következik, hogy a méltóság valószínűleg nem képezhette részét a kazár politikai tisztségrendszernek, legalábbis forrásunk egyáltalán nincs rá. Így két lehetőség marad: vagy belső magyar fejlődés eredményeképp jött létre a méltóság, vagy valahonnan kölcsönöztük. Az önálló fejlődés ellen szól, hogy a besenyő törzsszövetségben is felbukkan a *gyula*, igaz, már törzsnévként és nem méltóságként. Ebből pedig arra következtettek, hogy akár török eredetű a tisztség, akár más származású, feltételezhetően nem kazár közvetítéssel kölcsönöztük. Ez azt jelenti, hogy a *gyula* méltóság még a kazár függésbe kerülésünk előtt

³⁹ Pais Dezső szellemes megoldása szerint a *gyula* a török eredetű fákyla szóból eredeztethető (Pais Dezső: *A gyula és a kündü*. Magyar Nyelv, 27. évf. [1931] 5-6. sz. Budapest, 170-176.). Róna-Tas is elfogadja ezt az etimológiát, és szerint erre utalna Ibn Fádlán beszámolója is, amely leírja, hogy a *jeleg/bek* a kagán elé járulva a szertartásoknak megfelelően meggyújt egy fát, azaz fákylát. (Róna-Tas: *A honfoglaló magyar nép*, 128.)

⁴⁰ Berta Árpád – Róna-Tas András: *West old Turkie II*. Wiesbaden, 2011. 1231.

juthatott el hozzánk, ezt erősíti a besenyő törzsszövetségben való megléte is, ahol már elveszthette eredeti funkcióját, és egyszerű törzsnévvé vált.⁴¹ A két – bár időben eltérő – kölcsönzés arra mutat, hogy a *gyula* címmel mindkét nép valahol a steppén ismerkedhetett meg, így átadóként szóba jöhet például a Türk Birodalom is, de ezenkívül még számos variáció lehetséges. Tehát a magyarok és a kazárok esetében nincs összehasonlítható méltóság-pár, és a funkciók sem összevethetőek.

Ligeti Lajos a *gyula* címmel kapcsolatban megjegyezte, hogy annak megléte a magyarban és a besenyők egyik törzsének neveként aligha lehet véletlen. Ebből arra következtetett, hogy a magyar–besenyő kapcsolatok nem csak ellenségeskedésből álltak, hanem esetleg arról lehet szó, hogy közös harmadik – eddig ismeretlen – forrásból merítették.⁴²

Még egy dolgot érintenünk kell, ez pedig a forrásokban mutatkozó hasonlóság kérdése. Visszaulva Ibn Fadlán leírására,⁴³ valamint Ibn Ruszta és Gardézi magyarokra vonatkozó feljegyzéseire, nagymérvű hasonlóságot fedezhetünk fel köztük.⁴⁴ Úgy vélem, ezt a muszlim kulturális szűrő hatásának tekinthetjük. A muszlim utazók kiemelt kereskedelmi partnere a Kazár Kaganátus volt, elsődlegesen ennek viszonyai érdekelhették a muszlimokat. Nem meglepő tehát, hogy a kazárokat jobban ismerték, és a róluk szóló híradások lényegesen hosszabbak, mint az egyéb térségbeli népekről ránk maradt híradások. Ebből az is következik, hogy a kazár birodalom kevésbé ismert népeinek leírásánál a kazárokról beszerzett információkra támaszkodhattak. Másrészt az új információt egyszerűbb volt egy már ismert rendszer kereteiben értelmezni, mint egy új, részben ismeretlen hatalmi rendszer leírásával kísérletezni. Harmadrészt, ha az információt olyan személyekkel is meg akarták osztani, akik számára az adott térség teljesen ismeretlen volt, illetve ha nagy igény mutatkozott olyan információk iránt, amelyek kereskedelmi, katonai és vallási szempontból is felhasználhatók voltak, akkor az érthetőség kedvéért törekedtek már ismert leírások használatára. Ráadásul a kazár birodalom alattvalói esetén, akik hasonló életmódot folytattak, mint a kazárok, takarékos és logikus dolog volt már bevált formulákat alkalmazni az adott nép (esetünkben a magyarok) leírásakor.

Így lehetséges, hogy a magyar *künde* és a kazár *kagán* leírása meglepően hasonlít egymásra. Erre példa egyrészt Ibn Fadlán közlése a kazár kagánról: „Ha ez a nagykirály kilovagol, akkor az egész sereg kivonul a kíséretében, s közte és a lovas kíséret között egy mérföld távolság van.”⁴⁵ Ennek párja másrészt Ibn Ruszta és Gardézi közlése a magyar *kündér*ről (a magyarok vezető tisztségéről): „Főnökük 20 ezer lovassal vonul ki. Főnökük neve K.nd.h.”⁴⁶ „Az {ok} főnöke 20 ezer lovassal {vonul ki}. Ennek a főnöknek a neve K.nd.h.”⁴⁷

Ugyanezt a párhuzamosságot láthatjuk a kazár *jelek/bek* (a kazárok második legmagasabb méltósága) és a magyar *gyula* esetében: a kazároknál „...a nagy *kháqán*, a helyettesít

⁴¹ A kazároktól való kölcsönzés ellen szól, hogy a besenyők törzsei már európai honfoglalásuk előtt is ellenséges viszonyban álltak a kazárokkal, ezért kicsi a valószínűsége, hogy a címet tőlük kölcsönözték volna.

⁴² Ligeti: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, 253–254.

⁴³ Itt természetesen az összes muszlim forrásra utalhatnánk, amelyik részletesen ismerteti a kazár hatalmi szférát, de a rövidség és az egyszerűség kedvéért csak Ibn Fadlánt hozom fel példának, akinek leírása a legtöbb információt szolgáltatja témánk szempontjából.

⁴⁴ A hasonlóságokra, de legfőképpen a források egymáshoz való viszonyára a legújabb és leginkább informatív összefoglalást Zimonyi István adja a Dzsaháni hagyomány részletes ismertetése kapcsán. (Zimonyi: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról*, 13–33.)

⁴⁵ Simon: *Ibn Fadlán*, 104–105.

⁴⁶ HKÍF 32. ford. Czeglédy Károly.

⁴⁷ HKÍF 35. ford. Zimonyi István.

pedig *kháqán* bégnek nevezik. Ő az, aki vezeti és irányítja a csapatokat, ő irányítja az ország ügyeit, s tartja kézben azokat. Ő jelenik meg nyilvánosan, s ő irányítja a hadjáratokat.⁴⁸

Ennek pedig párja a magyar *gyuláról* (a magyarok második legmagasabb méltóságáról) szóló leírás: „...azt az embert, aki királyként uralkodik fölöttük Ğ.l.h-nak hívják. Minden magyar a Ğ.l.h nevű főnökük parancsait követi a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben.”⁴⁹

„Azt a főnököt, aki az {állami} ügyeket intézi, Ğ.l.h-nak nevezik. A magyarok azt teszik, amit a Ğ.l.h parancsol.”⁵⁰

A hasonlóságok tehát jól láthatók, márpedig a feljebb leírtakból következik, hogy a két-két funkció nem állítható párba, nem azonosak a feladatköreik, szakrális háttérük és hatalmi beágyazottságuk. Ráadásul a *DAI* magyar közlésre visszamenő információiból tudjuk, hogy a kazár kagán magához kérte Levedit, a magyar törzsszövetség legmagasabb tisztségviselőjét, aki készségesen meg is jelent a kagán előtt, hogy engedelmeskedjen parancsainak. Az a fajta viselkedés, amelyet Levedi részéről látunk a forrásban, egy szakrális vezető részéről elképzelhetetlen.

Összefoglalóan elmondható, hogy a kazár birodalom részét alkotó nomád magyar törzsszövetség leírásakor a források, az információk értelmezésének megkönnyítése érdekében a kazár nomád birodalom ismertetésénél már alkalmazott terminusokat is felhasználták. A meglévő hasonlóságok mellett a jobban ismert kazár struktúra elemei felhasználásának és a muszlim szerzők kulturális szűrőjének is köszönhető, hogy a két magyar vezető méltóság leírása kísértetiesen hasonlít a kazár hatalmi hierarchia első és második helyén álló tisztségének leírására.

Fontos kiemelni, hogy a muszlimokat elsősorban olyan praktikus megfontolások vezérelték, hogy tiszta és világos leírást adjanak arról, milyenek is voltak a tényleges politikai viszonyok. Elsőrendű szempont volt, hogy a kereskedelem szempontjából nélkülözhetetlen információkat pontosan rögzítsék. Ebből a szemszögből felbecsülhetetlen jelentőségű volt annak biztos ismerete, hogy a gazdasági kapcsolatok kiépítésekor milyen hatalmi struktúrával kell számolniuk és milyen speciális viszonyokhoz kell alkalmazkodniuk a kereskedőknek, akik potenciálisan hittérítők és kémek is lehettek egyszerre. A formális viszonyokon túl a hatalom tényleges működésében kellett magukat kiismerniük annak érdekében, hogy a gazdasági kapcsolatokból a lehető legtöbbet profitáljanak.

Ugyanakkor a források időrétegét tekintve, a vonatkozó muszlim források abból az időszakból származnak, amikor a magyarság a kazár birodalom szerves részét képezte. A magyarság saját politikai vezető rétegénél fogva, a *künde* tisztségen keresztül kapcsolódott a kazár birodalom hatalmi struktúrájához. Más kazár méltóság betöltésére nincs példánk a magyar politikai elit körében. Ráadásul a birodalomban érvényesülő hatalmi hierarchiából következően a magyar *künde* tisztség funkcióihoz nem kapcsolódhattak olyan szakrális tartalmak, amelyeket a kagán birtokolt a kazár rendszerben, még csak a *jelek/bek* méltóság feladatköreivel sem bírhatott. Értelemszerűen a *gyula* méltóság sem rendelkezhetett sem a *künde* funkcióival, sem a kazár birodalom más tisztségének szakrális, spirituális jegyeivel. Mindezen megfontolásokat figyelembe véve, a kazár típusú szakrális kettős uralmi forma meglétét a magyar törzsszövetség esetében el kell vetnünk.

⁴⁸ Simon: *Ibn Fadlán*, 101–102.

⁴⁹ HKÍF 32–33. ford. Czeglédy Károly.

⁵⁰ HKÍF 35. ford. Zimonyi István.